

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ШАРГИЯ АКИФ ГЫЗЫ ГАСАНОВА

**ЛЕКСИКА, ОБОЗНАЧАЮЩАЯ ХАРАКТЕР ЧЕЛОВЕКА
В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

10.02.20 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ - 2011

**Работа выполнена на кафедре Общего и русского языкознания
Бакинского славянского университета**

Научный руководитель: доктор филологических наук,
профессор **М.М.Джафаров**

Официальные оппоненты: доктор филологических наук,
профессор **И.Г.Гамидов**

доктор философии по
филологическим наукам
Г.Н.Рзаева

Ведущая организация: **Отдел общего и прикладного
языкознания Института
языкознания имени Насими
НАНА**

Защита состоится « 26 » 10 _____ 2011 года в « » часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертации на соискание ученой степени доктора и доктора философии по филологическим наукам при Бакинском славянском университете по адресу: AZ 1014, г.Баку, ул. С.Рустама 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан « » _____ 2011 г.

Ученый секретарь
Диссертационного совета
Д.02.071

*кандидат филологических наук,
доцент* **Н.Р.Мугимова**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Изучению проблемы лексической семантики как одного из наиболее перспективных направлений в лингвистике уделяется недостаточное внимание. И это при всем том, что некоторые смежные проблемы на других языковых уровнях – фонологическом, морфологическом, собственно словообразовательном, лексикографическом и синтаксическом – изучается гораздо глубже как современными языковедами, так и учёными прошлых лет. Системная лексико-семантическая организация характерна для всех пластов словарного состава языка, разумеется, не исключая и языки славянской и тюркской групп. Причём те или иные искомые понятия в лексической сфере могут рассматриваться как изолированно, так и в контексте разносистемных языков, что наблюдается при сравнительно-сопоставительном изучении характера человека в русском и азербайджанском языках.

Огромный лексический массив так или иначе связан с человеком, его характером и поступками, мотивацией поведения, трудовой деятельностью, состоянием. С учётом многообразия качественной стороны реальной действительности, равно как и индивидуальных средств её выражения, своевременным и актуальным представляется лингвистический анализ, выполненный в сравнительно-сопоставительном аспекте на материале двух неродственных языков. Более того, в современной лингвистике объективно вызывает интерес качественная характеристика лица в целом и общем, т.е. окончательная систематизация отмеченного класса слов того или иного языка. Системно-типологический анализ этих слов во многом обуславливает актуальность нашего исследования.

Мы исходим из того понимания семантической структуры слова, в соответствии с которым предельной единицей лексико-семантического яруса в русском и азербайджанском языках является семема – отдельное значение слова или его лексико-семантический вариант. Семема имеет сложную структуру, одним из компонентов которой является предметно-логическая связь. Для обозначения уже конкретных компонентов смысловой оценочной организации слов с соматическим элементом в указанных языках мы планируем использовать термин *сема*.

Степень изученности темы. Проблема, вынесенная в заголовок настоящей диссертации, на примере некоторых родственных языков уже становилась предметом специального исследования в трудах таких лингвистов, как М. Ержанов, А.Д. Ли, А.В. Межжерина, В.И. Сенкевич, М.А. Якубова и другие. В то же время изучением фразеологических единиц (они также входят в сферу анализа настоящей работы), обозначающих характер, психологическую природу человека, занимались фразеологи А.И. Молотков, В.М. Мокиенко, Ю.А. Гвоздарёв, В.П. Жуков, М. И. Сидоренко и другие. В свою очередь отдельными пластами фразеологией русского языка занимались Э.Н. Покровская, И.В. Кашина, Ю.П. Солодуб, Б. Штефан, М.С. Горе, С.И. Кравцова-Недбайло; в сравнительно-сопоставительном аспекте следует отметить работы М.Т. Тагиева, Ф.Г. Гусейнова, А.М.Мамедли и других.

Однако лексемы семантического поля «характер человека» в русском и азербайджанском языках до сих пор не подвергались обстоятельному и всестороннему изучению как самостоятельная лексико-семантическая группа (ЛСГ) с органичным выявлением в ней системных отношений составляющих её сем (единиц, компонентов).

Предметом исследования является лексика, обозначающая особенности характера человека в русском и азербайджанском языках.

Объектом исследования является система лексических средств, выражающих характеристику лица в русском и азербайджанском языках.

Цель и задачи исследования. Целью настоящей работы является лингвистический анализ определённой ЛСГ слов, описывающих специфические особенности семантического поля «характер человека» в русском и азербайджанском языках. Для достижения поставленной цели в сравнительно-сопоставительном аспекте ставятся следующие конкретные задачи:

1) выявить наиболее яркие искомые лексемы и определить особенности их семантической структуры;

2) на основе дифференциальных, конститутивных признаков выделить соответствующие тематические разряды;

3) указать основные (конкретные) и более частные подклассы слов внутри общей лексико-семантической группы (ЛСГ), обозначающих характер человека в русском и азербайджанском языках;

4) иллюстрировать референтную отнесённость или немаркированность элементов, подлежащих лингвистическому анализу в связи с темой «лексика, обозначающая характер человека»;

5) определить внутрисистемные связи между тремя (общие черты, отношение к вещам, коллегам и нравственно-волевые качества) большими классами в рамках их индивидуальной тематической классификации;

6) выработать дифференциальную систему основных классификационных семантических признаков и компонентов тех слов, которые описывают характер человека в разносистемных языках;

7) указать на частные и более общие случаи совпадения или несовпадения семантического наполнения лексем с соматическим компонентом в сопоставляемых языках;

8) определить содержательную структуру оценки и логико-семантического основания её главных категориальных значений с целью установления закономерностей локализации оценочной семантики конкретных слов или выражений в неродственных языках;

9) осуществить структурно-семантическое распределение единиц, характеризующих человека, на базе разработанных эмпирическим путём их главных критериев;

10) выявить и обобщить черты сходства и различий в реализации оценочной семантики словообразовательными системами русского и азербайджанского языков.

Методы исследования. Решение сформулированных нами задач прежде всего осуществляется посредством применения комплексной методики исследования, основу которой составил метод оппозиционного анализа, применяющийся в необходимом сочетании с методами контрастивного, контекстуально-семантического, трансформационного и статистического анализа. Кроме того, при исследовании лексики, обозначающей характер человека в русском и азербайджанском языках, был также использован описательный метод, т.е. определение языкового статуса необходимых элементов ЛСГ в общем языкознании, равно как и классификация, систематизация и описание отобранного диссертационного материала. Для освещения информативности материала применён также и метод сопоставления.

Источники исследования. Материалом для анализа послужила картотека объемом свыше 2000 единиц, выбранная из словарей. В качестве фактического материала использовались также примеры из

художественной речи. Достоверность и объективность результатов исследования обеспечивается достаточным объемом проанализированных текстов и репрезентативным количеством отобранных примеров.

Научная новизна исследования. Научная новизна представленной работы заключается прежде всего в том, что в азербайджанском языкознании впервые осуществлён опыт семантической классификации ЛСГ слов, описывающих характер человека (с выявлением особенностей структуры исследуемых единиц на уровне билингвизма). На примере сравнительно-сопоставительного анализа соответствующей лексики в русском и азербайджанском языках выстроена целостная система, состоящая из отдельных дифференцированных признаков. Эта система, по нашей гипотезе, учитывает распределение слов по тематическим разрядам, семантическим рядам, установку парадигматических отношений на основе выявления их основных интегральных признаков.

Отбор необходимых дифференциальных признаков позволил в дальнейшем особым образом унифицировать их и комплексно осветить те единицы, которые характеризуют как общие черты человека, так и его отношение к вещам, коллегам и т.п. Кроме того, данное исследование осложнено разработкой принципов системного изучения экспрессивной лексики на материале двух указанных языков. Соответственно тому, с нашей точки зрения, оказывается и новаторским подход к системе во многом отличных друг от друга словообразовательных оценочных средств русского и азербайджанского языков. Представленная нами система по результатам всех трёх глав представляет собой картину наличных изоморфных связей прагматически значимых разноуровневых единиц в двух языках.

Теоретическая значимость диссертации. Теоретическая значимость диссертации состоит в том, что семантическая классификация ЛСГ слов, описывающих характер человека, может послужить основой для ценных теоретических обобщений как в аспекте некоторого вклада непосредственно в данную область азербайджанского языкознания, так и в общетюркском масштабе благодаря сравнительно-сопоставительному анализу. Считаем также, что полученные результаты существенно расширяют существующие представления о формальном аппарате категории оценки в русском и азербайджанском языках. Проблема заключается в том, что в соответствующих статьях

толковых словарей лексемы, выражающие характер человека, нередко снабжены некорректными или противоречивыми стилистическими пометами. Следовательно, теоретические положения диссертации призваны служить подспорьем в разработке проблем стилистики, а также быть использованными при коррекции некоторых принципов сопоставительного стилистического изучения неродственных языков.

Практическая значимость диссертации. Практическая значимость работы связана со специфическим прагматическим значением ЛСГ слов, описывающих характер человека в двух языках. Результаты проведённого исследования могут быть успешно использованы в разработке специфических рекомендаций для усовершенствования лексикографического процесса в республике в целом. Современные толковые и, в частности фразеологические словари дают достаточно пёструю интерпретацию интересующих нас лексем поля «Характер человека», и размытость границ правильного истолкования или подбора нужных синонимов к ним, естественно, уводит лингвистов от конкретики. Материалы диссертации могут быть использованы на филологических факультетах языковых университетов Азербайджана, в процессе семинарских занятий, в ходе учебной практики преподавания русского и азербайджанского языков, а также в переводческой деятельности. Некоторые разделы могут быть использованы в подготовке учебников и учебных пособий по лексикологическим и семасиологическим спецкурсам.

На защиту выносятся следующие положения:

1. Семантическая структура лексем поля «характер человека» – явление широкое, многоплановое, специфически включающее собственно семантическую основу, внутреннюю форму, оценочный элемент, а иногда и значение в его сложном сочетании понятийного и коннотативного компонентов.

2. Исследование парадигматических отношений лексем указанного поля в сравнительно-сопоставительном аспекте приводит к выявлению основных принципов в семантической классификации ЛСГ искомым единиц, которые в обязательном порядке включают в себя валентные характеристики слов, семантический объём (границы смыслового наполнения), ступенчатую идентификацию, а также их градационное распределение на примере конкретных лексико-семантических подгрупп (подклассов).

3. Структурные модели, построенные по принципу «человек + оценочный признак» и «оценочно-характеризующий признак + общие черты поведения», представленные нами (согласно плану диссертации) в определённой последовательности, определяют потенциальную возможность пополнения состава ЛСГ новыми лексемами поля «характер человека».

4. Система оценочного словообразования русского и азербайджанского языков, характеризуется как общностью, так и различием основных категориальных значений. Выявляются отдельные расхождения в аспекте продуктивности, регулярности и частотности экспрессивных словообразовательных типов двух языков. Кроме того, неродственные языки в нашем случае во всей полноте раскрывают картину отличий в области варьирования отдельных морфем, выступающих в своей оценочной функции.

Апробация работы. Работа выполнена на кафедре общего и русского языкознания Бакинского славянского университета. Основные положения и результаты исследования докладывались на межвузовских республиканских научных конференциях, на Тагиевских чтениях в БСУ, в статьях, опубликованных в различных издательствах Азербайджана и ближнего зарубежья. Диссертация обсуждена на кафедре общего и русского языкознания Бакинского славянского университета и рекомендована к защите.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы. Общий объём диссертации составляет 139 страниц.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обосновывается актуальность темы диссертации, определяются цель, задачи и методы исследования, раскрываются научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, представляются основные положения, выносимые на защиту.

В первой главе «Лексика, обозначающая общие черты характера человека» рассматриваются такие ЛСГ, которые определяют наиболее общие черты характера человека с положительной или отрицательной стороны в русском и азербайджанском языках. Такая лексика обнаруживается во многих частях речи, но наиболее многочисленна она среди имён прилагательных и существительных.

Лексические единицы, обозначающие характер человека (однозначные слова или отдельные значения многозначных слов), обладают способностью производить особое стилистическое впечатление. Эта особенность характерологических слов, как отмечает Е.Ф.Петрищева, «обусловлена тем, что они заключают в себе не только предметно-логические сведения об обозначаемом предмете..., но и какую-нибудь важную дополнительную непредметную информацию»¹

Семантическое наполнение и словообразовательная структура имён прилагательных и существительных, которые, в частности обозначают общие черты человека в русском и азербайджанском языках, представляются сложными и разнообразными в своих оттеночных значениях. У имён прилагательных главное характерологическое свойство выступает на первый план как обозначение самого признака, а у существительных как обозначение лица, то есть носителя данного признака.²

Нам представляется интересным один из наиболее общих элементов предметно-тематического кода, который присутствует в сознании человека и проецируется на представления носителей языка о данном объекте. В качестве такого доминируемого объекта в одном из частных соматических компонентов так называемого «растительного кода» выступают антонимические лексемы *глупый* и *умный*. Именно через «растительную» метафору характер человека можно наглядно представить в иносказательном противопоставлении умственной неполноценности (несостоятельности) и, напротив, высоких интеллектуальных способностей человека.

Необходимо подчеркнуть, что в азербайджанском языке нельзя непосредственным образом выразить *глупость* человека через так называемые растительные метафоры. Иными словами, нет возможности идентифицировать растения, типа *дуб* или *баобаб* с их смысловыми азербайджанскими вариантами (*балгабаг*) – туп, как тыква). В таком случае в азербайджанском языке значение антонимической пары *глупый* – *умный* проявляется, на наш взгляд, нестандартным образом.

¹ Петрищева Е.Ф. Стилистически окрашенная лексика русского языка. М.: Наука, 1984, 234 с.

² Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. М.: Просвещение, 1977., Турбанов Я. *Азərbaycan dilçiliyinin müasir məsələləri*. Баку, 2002, 183 с.

Специфика слов двух частей речи (имеются в виду имена прилагательные и существительные) заключается в их тесной связи с эмоциональной оценочностью. Оценочность - это тот фактор, который обоюдно присутствует в целом ряде лексико-семантических групп слов, характеризующих человека с положительной и отрицательной стороны. Этот фактор является актуальным и в лингвистике текста, так как он играет важную роль при выяснении степени взаимодействия внутренних элементов в предложении, в том числе и в составе сложного синтаксического целого.

К.М. Абдуллаев пишет: «Текст, как нам представляется, не следует отождествлять с каким-либо законченным произведением; в таком случае он автоматически становится непосредственным объектом литературоведения. Определение текста как соединение двух и больше сложных синтаксических целых составляет возможность его изучения также в семантико-синтаксическом плане. Но, в основном, текст все же является объектом стилистического анализа»¹.

Но, разумеется, если отвлечься от художественных целей и говорить о строгом лингвистическом статусе, то такие характеристики лица окажутся противопоставленными тем обстоятельствам, в которых осуществляется речевое общение, выражается авторская идея или просто коммуникативные интенции говорящего. В данном случае речь идет о тех именах прилагательных и существительных, которые обозначают общие черты характера человека в своих прямых номинативных значениях. Это такие лексемы, как, скажем, *беззаботный (гайысыз)*, *великодушный (бюлярд)*, *дальновидный (узавэюрян)*, *благонравный, благодушный, добродушный (хошхасийият)*, *застенчивый (утангаз)*, *корыстолюбивый (татахкар)*, *алчный (асгöz)*, *надменный (дикбаш)*, *настойчивый (инадкар)*, *отважный (сясур)*, *совестливый (вигданлы)*, *языкастый (dill-диллавар)*, *горластый (в современном азербайджанском языке более употребителен глагол «горланить» - щайгырмаг)* и другие.

В азербайджанском языке в качестве такого молодежного жаргона можно указать на такие лексемы: *вурулан*, *арвадбаз*, *ешгабаз*, *фырылдавчы* и некоторые другие. Кроме того, на материале азербайджанского языка нам удалось обнаружить следующее примечательное яв-

¹ Абдуллаев К.М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-структурного анализа// Советская тюркология, 1978, № 5, с.12.

ление: как в литературной речи, так и в некоторых диалектах используется слово *АРВАД*. Его ироничное и переносное значение - трус, человек робкий и нерешительный: А говорят, ты как арвад, это, ну, как баба, женщина. Шутят, *арвада охшайырсан* (на женщину похож) (Из разг.).

Обратим внимание на такую деталь: в русском контексте это слово выступает как неизменяемое, а в азербайджанском – даже в микроконтексте – оно изменяется (*арвада охшайырсан*). Лексема *арвад*, в данном случае характеризующая человека «во всей совокупности своих наиболее общих значений заимствована русскими непосредственно из азербайджанского языка. Сравнительно лёгкое усвоение всех значений слова *арвад* в азербайджанских говорах и диалектах, к примеру, объясняется тем, что в русском языке имеется эквивалентное БАБА..., развившееся в современном русском языке на основе азербайджанского. Причём, дополнительные экспрессивно-стилистические оттенки говорят о полном его семантическом освоении»¹.

Иногда среди разговорных слов попадают обозначения лиц, употребляющиеся только в данной семье: бездельника, или человека, растрачивающего себя на пустые дела, называют *деятелем*, неловкую, неторопливую в хозяйственных делах женщину называют *ану-ка-девушкой* по контрасту с ловкими, умелыми девушками, которых раньше, к примеру, демонстрировали в телепередаче «А ну-ка, девушки»; на Руси издавна капризного ребенка мать называет *скандалом* или ласково *скандальчиком* и т.д. Хотя подобные слова редко выходят за пределы одной семьи, они любопытны в том смысле слова, что показывают, как неожиданно, непредсказуемо может меняться семантика слова в разговорной речи.

И.И. Чернышева полагает, что тождественны или, по крайней мере, сходны по своей семантике и по особенностям построения фразеологические обороты. Она пишет, что фразеологизмы «могут существовать в самых различных, в том числе и разноструктурных язы-

¹ Асланов Г.Н. Азербайджанская лексика, связанная с некоторым наименованием лиц по кровному или свойственному родству в говорах русских поселенцев в Азербайджане // Известия АН Азерб. ССР. Серия: Язык, литература, искусство, 1968, № 4, с. 73.

ках: их типологическое сходство основано на общности логических и образно-ассоциативных процессов мышления разных народов»¹.

Выделяются три основных типа фразеологических единиц (ФЕ) с соматическим компонентом, которые характеризуют наиболее общие черты человека в современном русском и азербайджанском языках с положительной либо отрицательной стороны:

1. Полное или частичное совпадение лексико-грамматического оформления. Наличие идентичных ФЕ в сопоставляемых языках объясняется типологическим сходством либо заимствованием. Это такие ФЕ, как: *ветреная голова (головушка), пустая голова (башка) – баши-бош, без головы (делать что-то без головы) – башсыз*, дословно *без мысли, необдуманно*.

Частичное совпадение в форме наблюдается у ФЕ *стоять на своих (собственных) ногах – юз-юзуну сахлайя билмяк; язык без костей – dilin pərsəngi uoxdur, dil ятдядир* (в буквальном переводе «язык из мяса», что в принципе одно и то же). Может наблюдаться и такая трансформация, когда фразеологизм в переводе реализует своё основное смысловое значение по какой-либо одной из частей данного выражения. Например, *кожа да кости* переводится как *бир дярдири, бир сими*². Иными словами, худой до такой степени, что остались на ком-то одни кости да кожа). Сравним: «ребра слышны»³.

2. Полное совпадение по форме, но некоторое расхождение в значении. В словаре А.И. Молоткова приводится фразеологизм *легкая рука*. Он характеризует человека «трудолюбивого, готового помочь»⁴. (легкая рука у кого-либо). В азербайджанском языке – *яли йун-зил* – также представляет собой полное совпадение по форме, но имеется некоторое расхождение в значении. Аналогичен антонимический вариант ФЕ «тяжелая рука» в значении «ленивый»; в азербайджанском языке – *ağır əl*.

В составе устойчивых выражений современного русского и азербайджанского языков можно выделить общее ядро, то есть центр

¹ Чернышева И.И. Актуальные проблемы фразеологии // Вопросы языкознания, 1977, №5, с. 60.

² Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Маариф, 1974, с. 119.

³ Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. М.: Просвещение, 1977, с. 198.

⁴ Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. М.: Советская энциклопедия, 1968, с. 216.

метафоричности. Им следует считать соматический компонент, который оценивается с точки зрения выполнения им различных, но специфических функций. Сопоставим: *без руля и без ветрил – юз юзуня* или *без царя в голове – авылдан кям*.

3. С учётом иносказания иногда предоставляется возможность выделить из общей группы структурную разновидность – именной тип фразеологических единиц со стержневым субстантивом или двумя субстантивами, например: *стреляный воробей*. В данном случае имеем фразеологический ряд с микрополем «Животный мир» со значением «старый, опытный человек, которого трудно провести, обмануть». Значительное сходство ФЕ в русском и азербайджанском языках действительно находит отражение в определенном единообразии лексического состава фразеологизмов.

Во второй главе «Лексика, отражающая черты характера человека по отношению к самому себе, вещам и окружающим в современном русском и азербайджанском языках» основное внимание обращается на фактор сцеплённости лексем. Здесь в расчёт непосредственно принимаются синтагматические и парадигматические связи слов и учитывается связанный с ними признак соотнесённости с различными частями речи.

Анализируемая в настоящей главе лексика подвергается тематической систематизации, дифференциации и унификации в подгруппы, в которые входит специфическая *интеллектуальная* и *рассудочно-оценочная* лексика. Так, в состав *рассудочно-оценочной* лексики можно включить такие слова, как *лжец* и *рифмоплёт*. Собственно оценка в данном случае является указанием на тот или иной предметный признак самокритики человека. Содержание слова *ложь* складывается из лексико-семантического сочетания слов *намеренный* и *неправда*. Аналогично и содержание слова *рифмоплёт* включает в себя оценку *плохой* и лексему *поэт*. По аналогии с данным явлением и в азербайджанском языке слово *рифмоплёт* выступает в двух своих основных значениях: *шаир* и *гафийябаз* (*гафийя-пярдаз*)¹.

Определение семантики слов, которые характеризуют отношение человека непосредственно к субъекту или материальному миру, базируется на минимальном контексте. М. Ержанов отмечает что: «... свойства, черты характера, выражаемые через внешние при-

¹ *Русьва-Азербайжаньва лувят. Алтынгы ншир. Ун гылдда. Баки: Шярг-Тярб, 2005. 3 гылд, с 111.*

наки, часто совмещаются с признаками, обусловленными отношением человека к окружающим его людям. Так, в отношениях человека к другим людям проявляются и свойства его характера»¹. К таким «внутренним свойствам человека» относятся именно его интеллектуальные свойства, переносимые также и на других людей. В качестве одного из наиболее характерных примеров обратимся к семантике слов лексико-семантической группы «Человек безответственный».

В азербайджанском языке к человеку, относящемуся к делу с «прохладцей», без надлежащей доли ответственности за его конечный результат, применяют множество самых разнообразных лексем. Наиболее распространены среди них слова *başısouuq*, *laggıd*, которые соответствуют значению *равнодушный*, что не вполне совпадает по основным семантическим особенностям с лексемой *безответственный*.

Данная ядерная сема отражает соответствующее свойство личности, а в структуре денотативного содержания слова имеет свой определённый «семный фон», то есть некую совокупность сем, в комбинации с которыми она реализуется. Например, фоновые семы для указанной ядерной – это *невнимательный*, *несерьёзный*, потому и безответственно подходящий к любому делу. Здесь же можно выделить и другие характеристики черт личности: интеллектуальные – *недалёкий*, *мало знающий* (*dayaz*); физические – *тяжёлый на подъём*, *медлительный*, *нерасторопный* (*avır*), *неуклюжий* (*ıyonđямсиз*), *малоподвижный* (*лянэ*); морально-этические – *легкомысленный* (*ıелбейин*), *высокомерный* (*тякяббурулу*), *любит болтать*, *сплетничать* и т.п.

В семантике выразительных слов выделяются и коннотативные компоненты.² Эмоциональность и оценочность чётко актуализируют отрицательную оценку одного из качеств характера человека со стороны говорящего. Эмоциональная оценочность отдельного слова в значительной степени зависит от контекста и способна варьировать в пределах отрицательной оценки от лёгкого неодобрения, иронии или шутки до откровенно грубой и бранной оценки. Данная сема выс-

¹ Ержанов М. Лексико-семантическая группа слов, описывающих внешность человека в казахском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1988, с.

² Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Высшая школа, 1986, 192 с.

тупает в функции усиления как денотативной, так и коннотативной семантики экспрессивов.

Поясним: она может быть реализована в семантике многих слов с соматическим компонентом, довольно легко и просто распознаётся носителями языка на фоне сравнения слова *безответственный* с его идентификаторами (*безалаберный*, неаккуратный, не контролирующий свои действия, халатный по отношению к выполняемому делу и т.п.). Соответственно в азербайджанском языке – это такие лексемы, как *башысойуг*, *сялигясиз*, *мясулийвятсиз*. С одной стороны, можно отметить, что выражение *юзуну итирмиш* отчасти приближается к исконно русскому народному значению слов *растяпа* или *растерянный*, а *халатный* (опять же в некоторой степени) – к лексемам *сяцгянкяр* или *башысойуг*. М.Т. Тагиев предлагает в качестве потенциального идентификатора фразеологическое выражение *башыбош* (пустая голова). Действительно, *башыбош* практически идентичен выражению *пустоголовый*. Заметим, что к словам *халатный*, *безалаберный* или *растяпа* данное фразеологическое выражения отношения не имеет. Однако, нам представляется, что гораздо ближе по лексическому значению к слову *растяпа* такие азербайджанские слова, как *щунисуз*, *маймаг*, *фярсиз*, что в значительной степени ярче отражает искомое значение по сравнению с выражением *юзуну итирмиш*.

Между степенью объективного признака «безответственный» и конкретным видом оценки выявляется прямая зависимость: чем выше степень данного признака, тем резче и нелицеприятнее отрицательная оценка характеру человека. Более того, выше соответственно и степень отрицательного отношения говорящего к человеку, обладающему этим свойством. В данном узком аспекте личности с различной оценкой добавим, что в психическую характеристику лингвисты включают также и те лексемы, которые показывают отношение человека к себе и окружающим людям: *щедрый* (*сяхавятли*), *замкнутый* (*адамдангачян*), *приветливый* (*меурибан*), *работающий* (*ямяксевяр*), *ленивый* (*тянбяр*).

Оценочная семантика в основе своей призвана ярче выразить отношение субъекта к объекту или приписать объекту совокупность характерологических признаков и качеств. Например, прилагательные

¹ Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Маариф, 1974, с 30.

старательный, аккуратный, наблюдательный, внимательный явно отражают такое специфическое качество характера, как стиль или «почерк» работы, отношение к делу.

Одним из важнейших параметров фразеологичности является переинтерпретация. Ярким примером переинтерпретации как отражения отношения человека к окружающим может служить идиома *буря в стакане воды*. А здесь мы имеем ситуацию, в которой одно или несколько лиц выражают недовольство чем-либо значимым с их точки зрения. Последнее оценивается говорящим с позиций более общего взгляда на мир как малозначимое. Так называемый экстенционал выражения *буря в стакане воды* (*бош шейдян ютру дава-далаи*)¹ в буквальном прочтении отсутствует, поскольку слово *буря* в прямом значении не сочетается с именами малых объемов и пространств.

В третьей главе «Нравственно-волевые качества характера человека» рассматривается структурная модель, которая построена по принципу «человек + оценочный признак». Система оценочного словообразования современного русского и азербайджанского языков характеризуется как некоторой общностью, так и различием в определённых своих категориальных значениях². Например, можно выделить отдельные расхождения в аспекте продуктивности, регулярности, частотности употребления экспрессивных словообразовательных типов двух языков. Кроме того, позиции оценки по шкале «хорошо» или «плохо» не являются в данном случае константными, потому что некоторые слова с течением времени под влиянием сугубо лингвистических, а также определенных экстралингвистических факторов могут их частично и полностью утратить. Вместе с тем стилистически нейтральные в эмоционально-оценочном отношении слова могут перейти в разряд эмоционально-оценочных.

Анализируются такие лексемы, как *сильный* (*гүзгәтли*), *честный*, или *правдивый* (*намуслу*), *открытый*, в значении *откровенности* (*гчыг даньшма*), *решительный*, *смелый*, *отважный*, *мужественный*, *храбрый*, (*гочаг*) *бойкий* (*зиряк*), *боевой* (*дүйүш*), *деловой* (*иш*), *отчаянный*, *напористый*, *упорный*, *настырный*, *непреклонный*, *самоотверже-*

¹ Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Маариф, 1974, с 24.

² Ягубова М.А. Лексико-семантическое поле «оценка» в русской разговорной речи. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Саратов, 1992.

нный (*inadkar*), дисциплинированный (*интизамлы*), стойкий (*dözümlü*) (стойк = борющийся за свою идею) и другие. Если лексемы, выражающие общие черты характера человека с отрицательной либо положительной коннотацией, без нарушения логико-смыслового содержания можно транспонировать в виде экспрессивных предикатных слов, типа *молоток* (в значении молодец), *пьянь* (собирательно и об одном человеке), *недоносок* (о человеке неполноценном умственно или физически), *шкаф* (о большом человеке), *кирюха* (о пьянице), *ханыга*, *ханурик* (в значении прощелыга), *кореш* (дружок) и некоторые другие, которые были проанализированы нами в предыдущей главе, то подобные модификации с лексемами, отражающими нравственно-волевые качества характера человека, в конкретном случае решительно невозможны.

Характерно, что та же «операция» не проходит и в азербайджанском языке. Более того, разночтения наблюдаются и внутри самих значений. Например, *молоток* как нравственно-волевое качество в просторечном значении *молодец* и в стилистически сниженном (жаргонном) контексте не тождественно слову *чыклы*. Можно сказать только *афярин* (в просторечном варианте *ялчы*). Нет также прямой аналогии выражениям *кирюха*, *ханыга* или *ханурик*. «Пьяница» в просторечном варианте может быть заменён разве что лексемой *ryaniskə*. Эти лексемы моновалентны, они не обладают той степенью маркированности, которая позволяет их свободно перемещать в границах различных стилистических пластов. Такие лексемы, как *честный*, *решительный*, *мужественный*, *смелый*, *отважный*, *моральный* и другие (и соответственно их азербайджанский эквивалент) строго закреплены в современном литературном русском и азербайджанском языках, и их употребление в разговорной речи, и тем более в жаргонных вариантах, практически недопустимо.

Эмоциональность и оценочность применительно к нравственно-волевым качествам характера человека в совокупности своей актуализируют¹ позитивную или негативную социальную оценку. Она может также представлять собой отношение говорящего к акту совершения поступка посредством эмоций, чувственного переживания со

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1999, s.99.

стороны информаторов. Например, среди лексем в вышеприведённой синонимической цепочке *мярд - гясур - гясарятли - гурятли - гочаг - иэид* доминантой является первое слово, которое наиболее ярко выражает признак мужественности и воинственности. *Сясур* (более как отважный) можно и далее расположить в порядке убывания оценочного признака, который в первую очередь связан со сферой распространения. Это соответственно лексемы *гясарятли* и значительно в меньшей степени выражающее волевое качество характера *гурятли*. К тому же лексемы *гясур* и *гясарятли* «Современный русско-азербайджанский словарь»¹ определяет не только как мужественный или отважный, но и храбрый, добавляя к нему значения более высокой оценки *гочаг* и заметно сниженной в лексеме *иэид*.

Поучительные трансформации происходят с такими нравственно-волевыми качествами характера, как «волевой и «деловой». Последнее в русском языке представляет собой субстантивированное прилагательное, не требующее после себя в качестве обязательного компонента лексему «человек». Кроме того, практически не принято употреблять выражение «деловой диалог» (чаще «деловая беседа»). Правильнее «конструктивный диалог» (но недопустимо «конструктивный человек»). В азербайджанском языке гораздо реже употребляется *ишэизар адам* (чаще просто *ишэизар*). Однако равноправно можно употребить в тексте *ишэизар сюблят* (или *эорци*), а также недопустимые в современном русском литературном языке словосочетания *щялледиги сюблят* или *мяцсулдар эорци*. Для сравнения: уже отдалены от собственно нравственно-волевых качеств характера выражения *йавлы сюблят* или *йавлы сюз*.

Развитие синкретической семантики иногда приводит к распаду или отрицанию прежнего значения. Однако порой оно может привести и к образованию добавочных (второстепенных) значений. Разрушение синкретического значения, как правило, в таких случаях идёт путём акцентуации на обновлённых информационных центрах, когда образуются и обособляются новые (по сравнению с бывшими) значения. При этом возможна их конкретизация, точнее, развитие семантики от общего к частному.

¹ Современный русско-азербайджанский словарь. М.: Бао-Пресс. Рипол Классик, 2003, с 243.

В заключении представлены основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания диссертации. Характер человека, его поступки и мотивация, отношение к самому себе, вещам и окружающим в современном русском и азербайджанском языках – это колоссальный лексический массив, причём именно качественная характеристика лица доминирует.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. Лексико-семантическая группа имен прилагательных и существительных, характеризующих человека в современном русском языке. *Тавыйев охулары. Бейнялхалг елми конفرанс (1-2 ийун 2006 ил. Баку, Азербайжан)* Баку, *Китаб Алями*, 2006, с.90–96.

2. Фразеологические единицы с соматическим компонентом в русском и азербайджанском языках. *Елми ясарляр. Баку, БСУ*, 2, 2007, с.123–128.

3. Определение языковых параметров ядерной и дополнительной сем при анализе лексико-семантической группы (ЛСГ) микрополя «человек мужественный» как характерного нравственно-волевого качества. *Dil və ədəbiyyat. BDU. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı. Bakı*, № 3 (63), 2008, s. 45–47.

4. Лексика, обозначающая характер человека в русском и азербайджанском языках (положительно-оценочные и отрицательно-оценочные). Тезисы докладов ежегодной конференции, посвященной итогам плановых научных работ сотрудников БСУ. *Баку БСУ*, 2008, с. 58–76.

5. Семантико-синтаксические связи интеллектуальной и рассудочно-оценочной лексики в русском и азербайджанском языках. *Елми хябярляр. Баку, АДУ*, 3, 2008, с.163–167.

6. Центральные и фоновые семы лексики, обозначающей нравственно-волевые качества характера человека в русском языке. Сборник научных трудов ученых МГПУ и БСУ. Выпуск XXVIII. Москва, 2010, с.11–16.

7. Лексика, обозначающая нравственно-волевые качества человека в азербайджанском языке. *Азербайжаншунаслиьын актуал проблемляри. Ү Бейнялхалг елми конفرанс. Баку, 2010. с.279–283.*

8. Концепции обучения русскому языку с учетом использования лингвострановедческого компонента. Язык и межкультурные комму-

никации. Материалы III Международной научной конференции.
Минск-Вильнюс, 17-20 мая 2011, с.186-187.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazma hüququnda

ŞƏRQİYYƏ AKİF QIZI HƏSƏNOVA

RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
İNSAN XARAKTERİNİ BİLDİRƏN LEKSİKA

10.02.20 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2011

**Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi
və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir**

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru,
professor **M.M.Cəfərov**

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru,
professor **İ.H.Həmidov**

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə
doktoru **G.N.Rzayeva**

Aparıcı təşkilat: **AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun nəzəri və tədbiqi
dilçilik şöbəsi**

Müdafiə «_26_» _10_____ 2011-cı il saat «___» da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdindəki filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini təşkil edən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Aftoreferat «___» _____ 2011-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.071
Dissertasiya Şurasının
elmi katibi

filologiya elmləri namizədi,

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Dilçilikdə ən perspektivli sahələrdən biri kimi leksik məna problemlərinin öyrənilməsinə kifayət qədər diqqət ayrılır. Halbuki digər dil yaruslarında – fonologiya, morfologiya, sözdüzəltmə, leksikoqrafiya və sintaksisdə yaxın problemlər həm ötən illər ərzində alimlər tərəfindən tədqiq edilib, həm də müasir dilçilər tərəfindən öyrənilir. Sistemli leksik-semantika dilin, əlbəttə ki, slavyan və türk dilləri də daxil olmaqla, lüğət tərkibinin bütün təbəqələri üçün səciyyəvidir. Leksik sahədə bu və ya digər anlayışlar həm ayrıca, həm də müxtəlif sistemli dillər kontekstində nəzərdən keçirilir ki, bu da insan xasiyyətinin rus və Azərbaycan dillərində müqayisəli tədqiqində büruzə olunur.

Böyük həcmdə leksik vahidlər hər halda insanla, onun xasiyyəti və davranışları, hərəkətlərinin motivasiyası, əmək fəaliyyəti, vəziyyəti ilə bağlıdır. Real mövcudluğun keyfiyyət tərəfinin və eyni zamanda onun ifadə edilməsinin fərdi vasitələrinin müxtəlifliyi nəzərə alınmaqla iki qohum olmayan dilin müqayisəli aspektdə linqvistik təhlilinin aktual olması aydınlaşır. Bundan əlavə müasir dilçilikdə obyektiv olaraq şəxsin keyfiyyət baxımından səciyyələndirilməsi, yəni bu və ya digər dilin qeyd olunan sözlər sinfinin son sistemləşdirilməsi maraqlıdır. Bu sözlərin sistemli və tipoloji təhlili bu araşdırmanın aktuallığını şərtləndirir.

Biz tədqiqatda sözün semantik strukturu müddəasından çıxış edirik və buna uyğun olaraq rus və Azərbaycan dillərində leksik-semantik yarusun vahidi semem (sözün müəyyən mənası və ya onun leksik-semantik variantı) hesab olunur. Mürəkkəb struktura malik olan sememin komponentlərindən biri məntiqi və predmet əlaqəsidir. Göstərilən dillərdə somatik elementli sözlərin məna quruluşunun konkret komponentlərini ifadə etmək üçün biz *sem* terminindən istifadə etməyi nəzərdə tuturuq.

Mövzunun tədqiq olunma səviyyəsi. Bu dissertasiyanın mövzusu artıq bəzi qohum dillərdə tədqiqat predmeti olmuş və M.Yerjanov, A.D.Li, A.V. Mejerina, V.İ.Sankeviç, M.A.Yakubova və başqaları tərəfindən öyrənilmişdir. Eyni zamanda insanın xasiyyətini, psixoloji təbiətini ifadə edən frazeoloqizmlərin (bu tədqiqatda onlar da linqvistik təhlil edilir) tədqiqi ilə frazeoloqlar A.İ.Molotkov, V.M.Mokienko, Y.A.Qvozdaryov, V.P.Jukov, M.İ.Sidorenko və başqaları məşğul olmuşlar. Öz növbəsində frazeologiyanın ayrı-ayrı təbəqələrinin öyrənilməsinə E.N.Pokrovskaya

ya, İ.V.Kaşına, Y.P.Solodub, B.Ştefan, M.S.Qore, S.İ.Kravtsova-Nedbaylo tədqiqatlar həsr etmişlər. Müqayisəli aspektdə M.T.Tağıyev, İ.Q.Hüseynov, F.H.Hüseynov və başqalarının əsərlərini misal gətirmək olar.

Lakin «insan xasiyyəti» semantik sahəsinin rus və Azərbaycan dillərindəki leksemləri müstəqil leksik-semantik qrup (LSQ) kimi hərtərəfli və geniş şəkildə, tərkibindəki komponentlər arasında sistem əlaqələri üzə çıxarılmqla tədqiq edilməyib.

Tədqiqat predmeti rus və Azərbaycan dillərində insan xasiyyətinin xüsusiyyətlərini ifadə edən leksikadır.

Tədqiqat obyektı rus və Azərbaycan dillərində şəxsi səciyyələndirən leksik vasitələr sistemidir.

Tədqiqatın məqsədləri və vəzifələri. Bu tədqiqatın məqsədi «insan xasiyyəti» semantik sahəsinin özünə xas xüsusiyyətlərini ifadə edən müəyyən LSQ sözlərin linqvistik təhlilidir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün müqayisəli aspektdə aşağıdakı konkret vəzifələri həll etmək nəzərdə tutulmuşdu:

1) daha ifadəli sözləri aşkar etmək və onların semantik strukturunun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

2) differensial, konstitutiv əlamətlər əsasında müvafiq tematik dərəcələri ayırmaq;

3) rus və Azərbaycan dillərində insan xasiyyətini ifadə edən ümumi leksik-semantik qrup tərkibində əsas (konkret) və daha ayrı sözlər yarım-sinfini göstərmək;

4) «insan xasiyyətini ifadə edən leksika» mövzusu ilə əlaqədar linqvistik təhlil olunmalı olan elementlərin referentliyini misallarla göstərmək;

5) üç böyük söz sinifləri arasında onların fərdi mövzu təsnifatı çərçivəsində daxili sistemə əlaqələrini müəyyən etmək (ümumi cəhətlər, əşyalara, həmkarlara münasibət və mənəvi-iradi keyfiyyətlər);

6) müxtəlif sistemli dillərdə insan xasiyyətini ifadə edən sözlərin əsas semantik təsnifat əlamətləri və komponentlərinin differensial sistemini hazırlamaq;

7) müqayisə olunan dillərdə leksemlərin semantikleşməsinin somatik komponentlə xüsusi və ümumi indentifikasiya halları və ya uyğun gəlməməsini göstərmək;

8) qohum olmayan dillərdə konkret sözlər və ya ifadələrin qiymətləndirici mənalarının lokallaşma qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək məqsədilə qiymətləndirmənin semantik strukturunu və onun əsas kateqoriya mənalarını müəyyən etmək;

9) insanı səciyyələndirilən vahidlərin empirik yolla hazırlanan əsas meyarlar əsasında struktur-semantik bölüşdürülməsini həyata keçirmək;

10) rus və Azərbaycan dillərində sözdüzəltmə sistemləri vasitəsilə qiymətləndirici semantikanın reallaşdırılması zamanı oxşarlıq və müxtəlifliyin cizgilərini üzə çıxarmaq və ümumiləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Bu vəzifələrin həlli ilk növbədə kompleks tədqiqat metodikasından istifadə etməklə həyata keçirilir. Bunun əsasında zəruri olaraq kontrastiv, kontekst və semantik, transformasiya və statistik təhlil metodları ilə birgə aparılan qarşılaşdırma təhlil metodu durur. Bundan əlavə, rus və Azərbaycan dillərində insan xasiyyətini ifadə edən leksikanın tədqiqi zamanı həmçinin təsviri metoddan istifadə edilir. Yəni LSQ-nin zəruri elementlərinin ümumi dilçilikdə statusunun müəyyənləşdirilməsi, həmçinin seçilmiş dissertasiya materialının təsnifatı, sistemləşdirilməsi və təsviri. Materialın informativliyini işıqlandırmaq üçün həmçinin tutuşdurma metodundan da istifadə edilir.

Tədqiqatın mənbələri. Təhlil üçün material qismində lüğətlərdən toplanmış 2000-dən artıq vahiddən ibarət kartoteka, həmçinin faktiki material kimi bədii ədəbiyyatdan nümunələr istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələrinin doğruluğu və obyektivliyi təhlil edilmiş böyük həcmdə mətnlər və seçilmiş nümunələrin representativ sayı ilə təmin edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim edilən tədqiqat işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq insan xasiyyətini ifadə edən sözlər qrupu (tədqiq edilən vahidlərin bilinçvizm səviyyəsində struktur xüsusiyyətlərinin araşdırılması da daxil olmaqla) tədqiq olunmuşdur. Rus və Azərbaycan dillərində müvafiq leksikanın myqayisəli təhlili nəticəsində ayrı-ayrı differensial əlamətlərdən olan bütöv bir sistem qurulmuşdur. Bizim fərziyyəmizə görə, bu sistem sözlərin tematik dərəcələr, semantik sıralama üzrə bölünməsinə, onların əsas inteqral əlamətlərinin üzə çıxarılması ilə paradigmatik əlaqələrin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Zəruri differensial əlamətlərin seçilməsi sonradan onları xüsusi şəkildə vahid şəkə salmağa, insan xasiyyətinin həm ümumi cizgilərini, həm də onun əşyalara, həmkarlarına və s. münasibətini səciyyələndirən vahidləri kompleks şəkildə işıqlandırmağa imkan vermişdir. Bundan əlavə bu tədqiqat göstərilən iki dil materialları əsasında ekspressiv leksikanın öyrənilməsinin sistem prinsiplərinin işlənməsi baxımından da önəmlidir. Buna uyğun olaraq bizim nöqtəyi-nəzərdən rus və Azərbaycan dillərində bir-birindən xeyli fərqli olan sözdüzəldici qiymətləndirmə vasitələri sisteminə yanaşma da yenilik hesab oluna bilər. Bütün üç fəslin nəticələri ilə bağlı

təqdim etdiyimiz sistem iki dildə pragmatik əhəmiyyətə malik müxtəlif yaruslu vahidlərin mövcud izomorf əlaqələrinin mənzərəsindən ibarətdir.

Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, insan xasiyyətini ifadə edən sözlər qrupunun semantik təsnifatı həm Azərbaycan dilçiliyinin bilavasitə bu sahəsi, həm də müqayisəli təhlil sayəsində ümumi türk dilləri miqyasında bir növ töhfə kimi qiymətli nəzəri ümumiləşdirmələr üçün əsas ola bilər. Həmçinin hesab edirik ki, əldə edilən nəticələr rus və Azərbaycan dillərində qiymətləndirmə kateqoriyasının mövcud formal aparat haqda təsəvvürləri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Problem ondan ibarətdir ki, izahlı lüğətlərin müvafiq məqalələrində insan xasiyyətini bildirən leksemlər adətən qeyri-dəqiq və ya ziddiyyətli stilistik qeydlərlə verilir. Nəticə etibarilə dissertasiyanın nəzəri müddəaları üslubiyyət problemlərinin işlənməsinə müəyyən töhfə vermək rolunu oynayır, həmçinin qeyri-qohum dillərin stilistikasının müqayisəli öyrənilməsində bəzi prinsiplərin işlənməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin praktiki tərəfi iki dildə insan xasiyyətini ifadə edən sözlər qrupunun özünəməxsus pragmatik mənası ilə bağlıdır. Aparılan tədqiqatın nəticələri həmçinin ümumən respublikada leksikoqrafik prosesin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Məlum olur ki, müasir izahlı və xüsusən də frazeoloji lüğətlər «İnsan xasiyyəti» kimi semantik sahə ilə bağlı sözlərin mənalari barədə qarışıq informasiya verir, onların izahında aydınlıq olmaması və sinonim seçimində çətinlik yaratdığı üçün dilçiləri konkretlikdən uzaqlaşdırır. Dissertasiyanın materialları Azərbaycan dil sahəsi üzrə universitetlərinin filoloji fakültələrində, seminar məşğələlərində, rus və Azərbaycan dillərinin tədrisi zamanı təlim təcrübəsində, həmçinin tərcümə sahəsində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın bəzi hissələrini leksiologiya və semasiologiya sahələri üzrə dərsliklər və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında cəlb etmək mümkündür.

Aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

1. «İnsan xasiyyəti» semantik sahəsinə daxil olan sözlərin semantik strukturu geniş, çoxtərəfli məfhumdur. Bura semantik özü, daxili forma, qiymətləndirici element, bəzən isə anlayış və konnotativ komponentlərin mürəkkəb birləşməsindən ibarət olan məna daxildir.

2. Göstərilən leksemlərin müqayisəli şəkildə paradigmatik əlaqələrinin tədqiqi bu vahidlərin semantik təsnifatının əsas prinsiplərinin üzə çıxarılmasına gətirib çıxarır. Bu da özündə sözlərin valent səciyyəsinə, semantik həcmi (məna yükünün sərhədlərini), mərhələlərin identifikasiya-

sını, həmçinin konkret leksik-semantik altqruplar şəklində dərəcələrə bölünməsinə birləşdirir.

3. Tərəfimizdən müəyyən ardıcılıqla təqdim olunan və «insan + qiymətləndirici əlamət» və «qiymətləndirici əlamət + ümumi davranış əlamətləri» prinsipləri ilə qurulan struktur modellər ümumən bu qrupun artmasının və «insan xasiyyəti» sahəsinin yeni sözlərlə zənginləşməsi imkanlarını göstərir.

4. Rus və Azərbaycan dillərinin qiymətləndirici sözdüzəltmə sistemi əsas kateqoriya mənalarının ümumiliyi və fərqliliyi ilə səciyyələnir. İki dilin ekspressiv sözdüzəltmə növlərinin məhsuldarlıq, mütəmədilik və tezlik aspektlərində bəzi fərqlər üzə çıxır. Bundan əlavə burada iki qeyri-qohum dil özünün qiymətləndirmə funksiyasında çıxış edən ayrı-ayrı morfemlərin variasiyası sahəsində tam şəkildə fərqlər mənzərəsini ortaya qoyur.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universiteti ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri Respublika beynəlxalq elmi konfranslarında, BSU-nun Tağıyev oxularında məruzə edilmiş. Azərbaycan və yaxın xarici ölkələrin müxtəlif nəşriyyatlarında dərc edilmiş məqalələrdə əks olunmuşdur.

Dissertasiya Bakı Slavyan Universiteti ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında müzakirə edilmiş və müdafiyyə təvsiyyə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya girişdən, üç fəsilədən, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 139 səhifədir.

TƏDQIQATIN MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, məqsəd, vəzifə və tədqiqat metodları müəyyən edilir, elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur.

«İnsan xasiyyətinin ümumi cəhətlərini bildirən leksika» adlı **birinci fəsildə** rus və Azərbaycan dillərində insan xasiyyətinin əsasən ümumi cəhətlərini müsbət və ya mənfi tərəfdən müəyyən edən leksik-semantik söz qrupları nəzərdən keçirilir. Belə leksika bütün nitq hissələrində rast gəlinir, amma daha çox belə sözlər sifət və isimə aiddir.

İnsan xasiyyətini bildirən leksik vahidlər (birmənalı sözlər və ya çoxmənalı sözlərin ayrı-ayrı mənaları) stilistika baxımından xüsusi bir təəssü-

rat yarada bilir. Xasiyyət ifadə edən sözlərin bu xüsusiyyəti Y.F.Pertişşevin yazdığı kimi «onunla şərtlənilir ki, onlar özlərində ifadə edilən predmet haqda nəinki konkret məntiqi məlumat..., həm də vacib əlavə qeyri-konkret informasiya daşıyır»¹.

Rus və Azərbaycan dillərində insan xasiyyətinin ümumi cəhətlərini ifadə edən əsasən sifət və isimlərin semantikasi və sözdüzəltmə strukturu mənə çalarları baxımından mürəkkəb və müxtəlifdir. Sifət sözlərdə əlamətin özünün ifadəsi kimi xasiyyəti bildirmə cəhəti ön plana çıxır, isimlərdə isə bu özünü bu əlamətin dayıyıcısı olan şəxsin ifadəsi kimi bürüzə verir².

Bizdə insan şüurunda olan və dil daşıyıcılarının obyekt haqda təsəvvürlərinə köçürülən konkret tematik kodun əsasən ümumi elementlərindən biri maraq oyadır. «Bitki kodu»³ adlandırılan somatik komponentlərinin birində üstünlük təşkil edən obyekt *ağılsız* və *ağıllı* antonim sözlər çıxış edir. Məhz «bitki» metaforları sayəsində insanın əqli bacarığının aşağı olması və ya əksinə yüksək intellektual imkanları haqda təsəvvür yaratmaq mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində insanın *ağılsız* olmasını birbaşa olaraq bitki metaforları vasitəsilə ifadə etmək mümkün deyildir. Başqa sözlə, *dyb* və ya *баобаб* kimi bitkiləri onların Azərbaycan dilindəki mənə variantları ilə (balqabaq kimi küt) eyniləşdirmək olmaz. Belə halda, bizə elə gəlir ki, Azərbaycan dilində *ağılsız* – *ağıllı* antonim cütlüyü qeyri-standart şəkildə bürüzə olunur.

İki nitq hissəsinin (sifət və isim nəzərdə tutulur) özünəməxsusluğu onların emosional qiymətləndirmə xüsusiyyəti ilə sıx əlaqədədir. Qiymətləndirmə amili insanı müsbət və mənfi cəhətdən səciyyələndirən sözlər qrupunda qarşılıqlı şəkildə iştirak edir. Bu amil mətn linqvistikasında da aktualdır, çünki cümlədə və eyni zamanda mürəkkəb sintaktik birləşmənin tərkibində daxili elementlərin qarşılıqlı əlaqə dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsində vacib rol oynayır.

K.M.Abdullayev yazır: «Bizim təəbirimizcə, mətni hər hansı bitmiş əsərlə eyniləşdirmək olmaz; belə halda o, avtomatik olaraq birbaşa ədəbiyyatşünaslığın obyektinə çevrilir. Mətnin iki və daha çox mürəkkəb

¹ Петрищева Е.Ф. Стилистически окрашенная лексика русского языка. М.: Наука, 1984, 234 с.

² Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. М.: Просвещение. 1977; Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyinin müasir məsələləri. Bakı, 2002, 183 s.

³ Леонтьев Г.В. Интеллект человека в зеркале «растительных» метафор // Вопросы языкознания, 2006, №5, с.54-59.

sintaktik vahidlərin birləşməsi kimi müəyyənləşdirmə onun həmçinin semantik-sintaktik planda öyrənilməsi imkanını yaradır. Lakin mətn əsasən stilistik təhlilin obyektidir»¹.

Əlbəttə, bədii ideyalardan uzaqlaşaraq ciddi şəkildə linqvistik status haqda danışsaq, şəxsin belə səciyyəsi ünsiyyətin qurulduğu, müəllif ideyasının ifadə edildiyi və ya sadəcə olaraq danışanın kommunikativ niyyəti həyata keçirildiyi vəziyyətlə qarşı-qarşıya qalacaq. Bu halda elə sifət sözlər və isimlərdən söhbət gedir ki, onlar özlərinin birbaşa mənalılarında insan xasiyyətinin ümumi cəhətlərini ifadə edir. Bura, məsələn, *беззаботный* (qayğısız), *великодушный* (cəmərd), *дальновидный* (uzaqgörən), *благонравный*, *благодушный*, *добродушный* (xoşxasiyyət), *застенчивый* (utancaq), *корыстолюбивый* (acgöz), *надменный* (dikbaş), *настоячивый* (inadkar), *отважный* (cəsur), *совестливый* (vicdanlı), *языкастый* (dilli-dilavər), *горластый* (müasir Azərbaycan dilində daha çox bərkdən hayqırmaq feli işlənilir) və s.

Azərbaycan dilində gənclərin jarqon dilinə aid *vurulan*, *arvadbaz*, *eşqbaz*, *fırıldaqçı* kimi sözləri misal gətirmək olar. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin materialında biz maraqlı bir faktı üzə çıxara bilmişik: belə ki, bəzi dialektlərdə *ARVAD* sözü istifadə olunur. Bu sözün rişxənd və məcazi mənası «qorxaq, ağciyər, qərarlız adam» deməkdir. *Sən arvadsan* kimi işlənilir. Həmçinin zarafatla *sən arvada oxşayırsan* da kəlməsi işlənilir (danışiq dilində).

Gəlin belə bir amilə diqqət yetirək: rus dilində kontekstdə bu söz dəyişməz qalır, Azərbaycan dilində isə hətta mikrokontekstdə belə bu söz dəyişir (arvada oxşayırsan). Bu kontekstdə «özünün ümumi mənalılarında» insanı səciyyələndirən *arvad* sözü «ruslar tərəfindən birbaşa olaraq Azərbaycan dilindən götürülüb. Azərbaycan dilinin şivələrində və dialektlərində *arvad* sözünün bütün mənalılarının daha asan qəbul edilməsi, məsələn, onunla izah olunur ki, rus dilində bu sözə ekvivalent *BABA* sözü vardır, hansı ki, müasir rus dilində Azərbaycan sözü əsasında inkişaf edib. Ekspressiv və stilistik çalarlar onun semantik cəhətdən tam məniməsinilməsindən xəbər verir»².

¹ Абдуллаев К.М. Сложное синтаксическое целое как семантико-структурного анализа // Советская тюркология, 1978, № 5, с.12.

² Асланов Г.Н. Азербайджанская лексика, связанная с некоторыми наименованием лиц по кровному или свойственному родству в говорах русских поселенцев в Азербайджане // Известия АН Азерб. ССР. Серия: Язык, литература, искусство, 1968, № 4, с.73.

Bəzən danışıq dili sözləri arasında şəxsi bildirən elə sözlər də olur ki, onlar bir ailədə istifadə olunur: özünü boş-boş işlərə sərf edən edən insanı *деятель*, təsərrüfat işlərində ağır, ləng işləyən qadını *анука-девушка* adlandırırlar. Bu söz əvvəllər «А нука девушки» televerilişində göstərilən bacarıqlı, cəld qızlarla kontrast yaradır. Qədim Rusiyada ana ərköyün uşağını *скандал* və ya əzizləmə mənasında *скандалчик* adlandırırdı. Belə sözlər bir ailə kənarına nadir hallarda çıxsa da onlar o mənada maraq doğurur ki, danışıq dilində sözlərin necə qəflətən dəyişə bilməsini göstərir.

İ.İ.Çernişeva hesab edir ki, frazeoloji ifadələr semantika və quruluş xüsusiyyətlərinə görə ya oxşarırlar ya da ki bir-birlərinə yaxındır. O yazır ki, frazeoloqizmlər «ən müxtəlif, o cümlədən müxtəlif strukturlu dillərdə mövcud ola bilər: onların tipoloji oxşarlığı müxtəlif xalqların məntiqi və obrazlı assosiativ düşüncə proseslərinə əsaslanır»¹.

Rus və Azərbaycan dillərində insan xasiyyətini müsbət və ya mənfi cəhətdən səciyyələndirən 3 növ somatik komponentli frazeoloji vahidlər mövcuddur:

1. Leksik və qrammatik forması tam və ya qismən uyğun gələnlər. Müqayisə edilən dillərdə eyni frazeoloji vahidlərin mövcudluğu tipoloji oxşarlıq və ya alınma ilə izah olunur. Məsələn: *внутренняя голова (головушка)*, *пустая голова (баушка)* – *başı-boş*; *без головы* – *başsız*, hərfi mənada düşünmədən nə isə etmək.

Formalarında qismən uyğunluq belə frazeoloji birləşmələrdə rast gəlinir: *стоять на своих (собственных) ногах* – *öz-özünü saxlaya bilmək*; *язык без костей* – *dil ətdəndir*. Belə bir tendensiya da müşahidə oluna bilər ki, frazeoloqizm tərcümə zamanı ifadənin hər hansı hissəsi üzrə əsas mənasını ifadə edir: *кожа да гости* Azərbaycan dilinə *bir dəridir, bir sümük* kimi tərcümə olunur². Yəni elə ariqdır ki, kimdəsə bir dəri və bir sümük qalıb. Müqayisə üçün «ребра слышны»³.

2. Formasına görə tam uyğunluq, amma mənada bəzi fərqlər. A.İ.Molotkovun lüğətində *легкая рука* frazeoloqizmi verilir. Bu ifadə «əməksevər, kömək etməyə hazır olan» insanı səciyyələndirir⁴ (kiminsə

¹ Чернышева И.И. Актуальные проблемы фразеологии // Вопросы языкознания, 1977, №5, с.60.

² Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Маариф, 1974, с.119.

³ Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. М.: Просвещение, 1977, с.198.

⁴ Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. М.: Советская энциклопедия, 1968, с.216.

yüngül əli). Azərbaycan dilində *əli yüngül* formasına görə tam uyğunluğu göstərir, amma mənada bəzi fərqlər mövcuddur. Analoji olaraq rus dilində *тяжелая рука* və Azərbaycan dilində *ağır əl* ifadələrini də göstərmək olar.

Rus və Azərbaycan dillərində sabit söz birləşmələrinin tərkibində ümumi nüvəni, yəni məcazlıq mərkəzini müəyyən etmək olar. Bu, müxtəlif, lakin spesifik xüsusiyyətləri yerinə yetirən somatik komponentdir. Müqayisə edək: *без руля и без ветрил – öz özünə* və ya *без царя в голове – ağıldan kəm*.

3. Məcəziliyi nəzərə alaraq bəzən ümumi qrupdan struktur növ müxtəlifliyini - yəni bir və ya iki substantivli frazeoloji vahidlər: *стреляный воробей*. Bu halda «hevanlar aləmi» mikrosahəsinə aid «aldatmaq çətin olan yaşlı, təcrübəli insan» mənası daşıyan frazeoloji sıradan söhbət gedir. Rus və Azərbaycan dillərində əhəmiyyətli oxşarlıq frazeoloqizmlərin müəyyən eyniliyində özünü büruzə verir.

İkinci fəsilə - «Müasir rus və Azərbaycan dillərində öz-özünə, əşyalara və ətrafa münasibətdə insan xasiyyəti cizgilərini əks edən leksika» - sözlərin bir-birinə birləşməsi amilinə diqqət ayrılır. Burada birbaşa olaraq sözlərin sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələri əsas tutulur və bununla bağlı olan müxtəlif nitq hissələrilə birləşmə əlaməti nəzəri alınır.

Bu fəsilə təhlil edilən leksika sistemləşdirmə, differensiaslaşdırma və altqruplarda birləşdirməyə məruz qalır. Bu altqruplara spesifik *intellektual* və *mücərrəd qiymətləndirmə* leksika daxildir. Belə ki, mücərrəd qiymətləndirmə leksikasına *лжец* və *рифмополет* kimi sözləri adi etmək olar. Belə qiymətləndirmə insanın özünütənqidinin bu və ya digər əlamətinə işarədir. *Ложь* sözünün tərkibi *намеренный* və *неправда* sözlərinin leksik-semantik birləşməsindən qurulur. Analoji olaraq *рифмополет* sözü də özündə *плохой* və *поэт* sözlərinin qiymətləndirilməsini birləşdirir. Bununla analoji olaraq Azərbaycan dilində də *рифмополет* sözü özünün əsas mənasında *şair* və *qafiyəbaz* kimi çıxış edir (*qafiyəbaz*)¹.

İnsanın birbaşa olaraq subyektdə və ya material aləmə münasibətini səciyyələndirən sözlərin semantikasının müəyyən edilməsi minimal kontekst üzərində qurulur. M.Yerjanov yazır: «... xarici əlamətlər vasitəsilə ifadə olunan insan xasiyyətinin cəhətləri, cizgiləri insanın ətraf aləmə münasibətilə şərtlənən əlamətlərlə əvəz edilir. Belə ki, insanın digər insanlara

¹ Rusca-Azərbaycanca lüğət. Altıncı nəşr. Üç cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 3-cü cild, s.111.

münasibətlərində onun xasiyyətinin xüsusiyyətləri üzə çıxır»¹. «İnsanın belə daxili xüsusiyyətlərinə» məhz digər insanlara da şamil edilən intellektual xüsusiyyətləri aiddir. Məsələn üçün ən səciyyəvi nümunələrdən olan «Məsuliyyətsiz insan» leksik-semantik sözlər qrupuna müraciət edək.

Azərbaycan dilində işinə soyuq yanaşan, kifayət qədər məsuliyyət nümayiş etdirməyən insana qarşı çoxlu ən müxtəlif sözlərdən istifadə olunur. Onlardan ən geniş yayılanları *marağsız*, *laqeyd* sözləridir. Bu sözlər rus dilində *равнодушный* sözünə uyğundur, amma əsas semantik xüsusiyyətlərinə heç də *безответственный* sözü ilə uyğun gəlmir.

Bu əsas məna nüvəsi şəxsin müvafiq xüsusiyyətini əks etdirir, amma sözün denotativ məzmununun strukturunda müəyyən «məna fonu» vardır ki, yəni o, bir neçə semlərin birləşməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, bu göstərilən nüvə mənası üçün fon mənaları *невнимательный*, *несерьезный* ola bilər və elə buna görə də nəticədə işinə məsuliyyətsiz yanaşma ortaya çıxır. Həmçinin şəxsiyyəti səciyyələndirən digər cəhətləri də göstərmək olar: intellektual – *недалекий*, *мало знающий* (*yaşın*); fiziki – *тяжелый на подъем*, *медлительный*, *нерастаропный* (*ağır*), *неуклюжий* (*yöndətsiz*), *малоподвижный* (*ləng*); mənəvi-etik – *легкомысленный* (*yelbeyin*), *высокомерный* (*təkəbbürlü*), *любит болтать*, *сплетничать* və s.

İfadəli sözlərin semantikasında konnotativ komponentlər də mövcuddur². Emosionallıq və qiymətləndirmə danışan tərəfindən insan xüsusiyyətlərindən birinin mənfi qiymətləndirilməsini aktualaşdırır. Hər hansı bir sözün emosional qiymətləndirilməsi kontekstdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır və yüngül rişxənd və ya zarafatdan kobud təhqirə qədər dəyişə bilər. Bu məna ekspresivlərin həm denotativ, həm də konnotativ mənalarının gücləndirilməsi funksiyası qismində çıxış edir.

Bunu belə izah etmək olar. Belə məna somatik komponentli bir çox sözlərin mənasında reallaşdırıla bilər və *безответственный* sözünün onun identifikatorları ilə müqayisə fonunda (başısoyq, öz hərəkətlərini idarə etməyən, görülən işə qarşı biganə və s.) dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla ayırd edilir. Müvafiq olaraq Azərbaycan dilində bu mənaya *başısoyq*, *səliqəsiz*, *məsuliyyətsiz* sözləri uyğun gəlir. Bir tərəfdən qeyd etmək olar ki, *özünü itirmiş* ifadəsi rus dilində *растяна* və ya *растерян-*

¹ Ержанов М. Лексико-семантическая группа слов, описывающих внешность человека в казахском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1988, с.

² Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Высшая школа, 1986, 192 с.

ный sözlərinin mənalərina, *халатный* sözü isə (müəyyən dərəcədə) *сəhlənkə* və ya *başısouyq* sözlərinə yaxınlaşır. M.T. Tağıyev potensial indentifikator qismində *başiboş* frazeoloji birləşməsini təklif edir¹. Həqiqətən də *başiboş* leksemi rus dilində *пустоголовый* sözü ilə eynilik təşkil edir. Qeyd edək ki, *халатный*, *безалаберный* və ya *растяпа* sözlərinə bu frazeoloji birləşmənin heç bir aidiyyatı yoxdur. Lakin bizə elə gəlir ki, *растяпа* sözü lexik mənasına görə Azərbaycan dilindəki *huşsuz*, *maymaq*, *fərsiz* kimi sözlər daha yaxındır. Bu sözlər *özünü itirmiş* ifadəsilə müqayisədə mənanı daha parlaq şəkildə bildirir.

«Məsuliyyətsiz» obyektiv əlamətilə konkret qiymətləndirmə növü arasında birbaşa əlaqə üzə çıxır: bu əlamətin dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, insan xasiyyətinin qiymətləndirilməsi də bir o qədər xoşagəlməz olar. Bundan əlavə bu xüsusiyyətə malik olan insana qarşı danışanın da münasibətinin mənfə münasibəti yüksək olur. Müxtəlif qiymətləndirmələr göstərilən bu şəxsiyyətin bu dar aspektində onu da əlavə edək ki, psixi səciyyətləndirməyə dilçilər insanın öz-özünə və ətrafdakı insanlara münasibətəni göstərən leksemləri də aid edirlər: *щедрыый* (*səxəvətli*), *замкнутый* (*adamdanqaçan*), *приветливый* (*mehriban*), *работающий* (*əməksevər*), *ленивый* (*tənbəl*).

Qiymətləndirmə semantikasını məğzinə görə subyektin obyektə münasibətini daha parlaq bildirməli və ya obyektə səciyyətləndirici əlamətlər və keyfiyyətlər şamil etməlidir. Məsələn, *старательный*, *аккуратный*, *наблюдательный*, *внимательный* sifət sözlər iş üslubu, iş münasibət kimi keyfiyyətləri açıq şəkildə ifadə edir.

Frazeoloji məcaziliyin əsas parametrlərindən biri təkrar şərhdir. İnsanın ətraf mühitə münasibətinin təkrar şərhinə parlaq misal kimi *буря в стакане воды* ifadəsini göstərmək olar. Burada bir və ya bir neçə şəxs onların nöqtəyi-nəzərinə görə müəyyən vacib məsələdən narazılığı ifadə olunur. Sonuncu danışan tərəfindən dünyaya az əhəmiyyətli bir şey kimi baxma mövqeyindən qiymətləndirilir. *Буря в стакане воды* (boş şeydən ötrü dava-dalaş)² kəlməsinin semantikasında hərfi mənalılıq mövcud deyildir, çünki *буря* sözü birbaşa mənasında kiçik həcmi və məkanı bildirən sözlərlə tutuşmur.

¹ Тагив М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Маариф, 1974, с.30.

² Yənə orada: с.24.

«İnsan xasiyyətinin mənəvi və iradi keyfiyyətləri» adlı **üçüncü fəsil-də** «insan + qiymətləndirici əlamət» prinsipi ilə qurulan struktur modeli nəzərdən keçirilir. Rus və Azərbaycan dillərində qiymətləndirici sözdü-zəltmə sistemi özlərinin müəyyən kateqorial mənalarda ümumiliyi və müxtəlifliyi ilə səciyyələnir¹. Məsələn, iki dildə produktivlik, mütəmadi-lik, ekspressiv sözdü-zəltmə növlərinin tezliyi aspektlərində ayrı-ayrı fərqləri göstərmək olar. Bundan əlavə «yaxşı» və «pis» şkalası üzrə qiymət-ləndirmə bu halda konstant sayımlı, çünki vaxt ötdükcə bəzi sözlər sırf linqvistik, həmçinin müəyyən ekstralingvistik amillərin təsiri altında onla-rı ya qismən, ya da tam olaraq itirə bilər. Eyni zamanda emosional qiymətləndirmə baxımından stilistik neytral sözlər emosional sözlər sırasına keçə bilər.

Tədqiqatda bu kimi leksemlər təhlil olunur: *сильный* (qüvvətli), *честный* və *правдивый* (namuslu), *открытый* (açıq danışma), *решительный*, *смелый*, *отважный*, *мужественный*, *храбрый* (qoçaq), *бой-кий* (zırək), *боевой* (döyüş), *деловой* (iş), *отчаянный*, *напористый*, *упорный*, *настырный*, *непреклонный* (fədakar), *дисциплинированный* (intizamlı), *стойкий* (davamlı) (stoik – öz ideyası uğrunda mübarizə aparan) və s. Müsbət və ya mənfi konnotasiya ilə insan xasiyyətinin ümu-mi cizgilərini ifadə edən leksemləri məntiqi və məna məzmununu pozma-dan *молоток* (afərin mənasında), *пьян* (bir şəxs haqda), *недоносок* (fiziki və ya ağıldan natamam insan), *шкаф* (yekəpər insan haqda), *кирюха* (sər-xoş haqda), *ханыга*, *ханурик* (fırıldaqçı), *кореш* (dostcuğaz) və digər sözlər kimi ekspressiv predikat sözlərə çevirmək mümkün olduğu halda, insa-nın mənəvi və iradi keyfiyyətlərini əks etdirən leksemlərlə belə modifikasi-yalar aparmaq konkret halda mümkün deyildir.

Səciyyəvi haldır ki, bu «əməliyyat» Azərbaycan dilində də keçərli deyil. Bundan əlavə mənanın daxilində də müxtəliflik mövcuddur. Məsələn, danışq dilində «afərin» mənasında işlənən mənəvi-iradi keyfiyyəti bildi-rən *молоток* sözü stilistik mənfi çalarlı (jarqon) kontekstdə də *çakic* sö-zünə uyğun deyil. Azərbaycan dilində yalnız *afərin* demək mümkündür (danışq dilində *əlaçı*). Həmçinin *кирюха*, *ханыга* və ya *ханурик* sözlərinə də birbaşa analoq yoxdur. Danışq dilində *пьяница* sözü yalnız *sərxoş* (*sərxoşluq*) sözləri ilə əvəz edilə bilər. Bu leksemlər monovalentlidir, on-ları müxtəlif stilistik təbəqələr çərçivəsində yerdəyişməyə məruz qoymaq

¹ Ягубова М.А. Лексико-семантическое поле «оценка» в русской разговорной речи. Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. Саратов, 1992.

mümkün deyil. *Честный, решительный, мужественный, смелый, ответственный, моральный* və digər bu kimi sözlər (müvafiq olaraq onların Azərbaycan dilində variantları) müasir rus və Azərbaycan dillərində ciddi şəkildə möhkəmlənib və onların danışq dilində və hətta jarqon variantlarında istifadə olunması yolverilməzdir.

İnsan xasiyyətinin keyfiyyətlərinə tətbiq edilən emosionallıq və qiymətləndirmə ümumilikdə müsbət və ya mənfi sosial qiymətləndirməni aktuallaşdırır¹. Bu qiymətləndirmə həmçinin danışanın hərəkətin həyata keçirilməsi aktına məlumatverən tərəfindən emosiyalar, həyəcan vasitəsilə münasibət bildirmədən ibarət ola bilər. Məsələn, yuxarıda göstərilən sinonimik sırada – *mərd – cəsur – cəsarətli – cürətli – qoçaq – igid* – dominant element mərdlik və cəsurluğu daha parlaq ifadə edən birinci sözdür. *Cəsur* sözünü ilk növbədə paylanma sahəsi ilə əlaqəli olan qiymətləndirmə əlamətinin azalmaya doğru istiqamətdə bundan sonra da yerləşdirmək olar. Bunlar *cürətli* və iradi keyfiyyəti bir qədər az dərəcədə ifadə edən *cürətli* sözləridir. Bundan əlavə *cəsur* və *cürətli* sözləri «Rusca-azərbaycanca lüğəti»ndə² öz mənaları ilə yanaşı, həm də daha yüksək qiymətləndirmə əlaməti olan *qoçaq* və bir qədər aşağı qiymətləndirməyə malik *igid* leksemi əlavə olunur.

İbrətamiz transformasiyalar xasiyyətin «iradi və işgüzar» kimi mənəvi-iradi keyfiyyətlərilə də baş verir. İşgüzarlığı bildiren söz kimi rus dilində sifət sözlər çıxış edir və özündən sonra «insan» sözünün işlənməsi vacib sayılır. Bundan əlavə «деловой диалог» (işgüzar dialoq) ifadəsi adətən işlədilmir (adətən деловая беседа işlədilir). Lakin mətndə bərabər şəkildə *işgüzar söhbət* (və ya görüş), həmçinin rus dilində yol verilməyən *həllədicə söhbət* və ya *məhsuldar söhbət* söz birləşmələrini işlətmək olar. Müqayisə üçün: artıq mənəvi-iradi keyfiyyətləri bildiren *yağlı söhbət* və ya *yağlı söz* kəlmələri bu qiymətləndirmədən uzaqlaşib.

Sinkretik semantikanın inkişafı əvvəlki mənanın parçalanmasına və ya onun inkarına səbəb olur. Amma bəzən bu, əlavə (ikincidərəcəli) mənaların yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bir qayda olaraq sinkretik mənanın parçalanması yeni mənalar yarandıqda və yeniləri ayrıldıqda (əvvəlkilərlə müqayisədə) yenilənmiş informasiya mərkəzlərinə diqqət daha çox ayrılır.

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, s.99.

² Современный русско-азербайджанский словарь. М.: Бао-Пресс. Рипол Классик, 2003, с.243.

Bu zaman onların konkretləşməsi, daha doğrusu, semantikanın ümumidən xüsusiyyətdə doğru inkişafı mümkündür.

Nəticədə dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn əsas nəticələr və ümumiləşdirmələr təqdim olunmuşdur. Rus və Azərbaycan dillərində insan xasiyyəti, onun hərəkətləri və motivasiya, öz-özünə, əşyalara və ətrafdakılara münasibət – bu nəhəng bir leksik kütlədir və burada məhz şəxsin keyfiyyət baxımından səciyyələndirilməsi üstünlük təşkil edir.

Dissertasiyanın əsas müddələri aşağıdakı məqalələrdə əks olunmuşdur:

1. Лексико-семантическая группа имен прилагательных и существительных, характеризующих человека в современном русском языке. Tağıyev oxuları. Beynəlxalq elmi konfrans (1-2 iyun 2006-cı il. Bakı, Azərbaycan). Bakı, Kitab aləmi, 2006, s.90-96.

2. Фразеологические единицы с соматическим компонентом в русском и азербайджанском языках. Elmi əsərlər. Bakı, BSU, №2, 2007, s.123-128.

3. Определение языковых параметров ядерной и дополнительной сем при анализе лексико-семантической группы (ЛСГ) микрополя «человек мужественный» как характерного нравственно-волевого качества. Dil və ədəbiyyat. BDU. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı. Bakı, №3 (63), 2008, s.45-47.

4. Лексика, обозначающая характер человека в русском и азербайджанском языках (положительно-оценочные и отрицательно-оценочные). Тезисы докладов ежегодной конференции, посвященной итогам плановых научных работ сотрудников БСУ. Баку, БСУ, 2008, с.58-76.

5. Семантико-синтаксические связи интеллектуальной и рассудочно-оценочной лексики в русском и азербайджанском языках. Elmi xəbərlər. Bakı, ADU, № 3, 2008, s.163-167.

6. Центральные и фоновые семы лексики, обозначающей нравственно-волевые качества характера человека в русском языке. Сборник научных трудов ученых МГПУ и БСУ. Выпуск XXVIII. Москва, 2010, с.11-16.

7. Лексика, обозначающая нравственно-волевые качества человека в азербайджанском языке. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, I Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2010, s.279-283.

8. Концепции обучения русскому языку с учетом использования лингвострановедческого компонента. Язык и межкультурные коммуникации. Материалы III Международной научной конференции. Минск-Вильнюс, 17-20 мая 2011, с.186-187.

**Lexics expressing human character in the Russian
and Azerbaijani languages**

SUMMARY

The investigation of the lexical-semantic system of the language has always attracted great attention in Linguistics. In the given research work this or that object in Lexics is studied separately and in the context of languages of different systems. In the research work linguistic explanation and comparison of the words expressing “human character” were implemented.

The Introductory part the dissertation substantiates the actuality of the theme, the scientific novelty, the main aim and tasks, the theoretical and practical significance, and gives brief information on the structure and approbation of the dissertation.

In the first chapter, entitled “Lexics, expressing general features of a human character” mainly Lexical-semantic word groups, expressing positive and negative characters of human beings are discussed in the Russian and Azerbaijani languages. Such kind of lexics can be met in all parts of speech, but mainly they can refer to a noun.

The second chapter is entitled as “Lexics, showing human characters in relation with himself, objects and people around in Modern Russian and Azerbaijani”. In this chapter the factor of connection of words is mainly discussed. Here directly the syntagmatic and paradigmatic relations of words are investigated.

In the Conclusion the main results and generalizations are presented. In the Russian and Azerbaijani languages a human character, his actions and motivation, his attitude to himself, also things and people around – this is a huge lexical mass and here only qualitative characteristic of a person prevails.

Подписано к печати: 23.09.2011.
Формат 60x84 1/16. Тираж 100.

Издательско-полиграфический центр «Мутарджим»

Баку, ул. Расула Рзы, 125
тел./факс (99412) 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru.

